

הרב ישעיהו הלוי

מודיעין עילית

צביעת התכלת וחידושה

רקע היסטורי ונדון הלכתי

חלק ראשון – רקע היסטורי

א. התכלת והארגמן בזמן המקרא וחז"ל

ב. גניזת התכלת והארגמן

ג. ראשית גילוי החלזון

ד. ערעורי הגרי"א הרצוג

ה. ההכרעה לצד הטרונקולוס ויישוב קושיות הגרי"א

חלק שני – הנדון ההלכתי

פתח דבר

בעמדי טרם פרסום דברים אלו יראה אחזתני ולבי בל עמי, שכן נראים הדברים ח"ו כיוהרא ורמות וגסות רוחא, שמך כערכי יטען שזה עשרים שנה שהתכלת כבר מצויה ביד ישראל. שהלא לכאוי דעה זו עומדת כנגד רוב מנין ובנין מעמנו ומורי דרכו, שאין בהם כמעט מי שיתעורר להחזיק בחיוב מצוה זו. ויתר על כן, שלפי דעה זו הם מבטלים מצות עשה בידים ממש (כל עוד שהם לובשים בגדים בעלי ד' כנפות).

ברם בקושטא לא גבה לבי ולא רמו עיני לסבור שחכמתי או צדקתי מכל האדם אשר עימנו היום. ואשר על כן, סהדי במרומים, כי מאז שהתבוננתי בנושא גדל חשקי מאוד למצוא מענה לפיהם של הנמנעים מהטלת התכלת. ולזאת צווחתי בבית המדרש ככרוכיא, ולא נעניתי. וביקשתי ומצאתי לרוב הדברים שכתבו מתנגדי חידוש התכלת, וככל שמצאתי יותר מדבריהם יותר גדלה תמיהתי. שהלא עיניהם הרואות, שכל כמה שביקשו בכל טצדקי לדחות זיהוי זה לא עלה בידם אלא סברות זרות ותמוהות ופטפוטי קש וגבבא, כמבואר למעיין שם.

והנה, מפני רוב מורי ההוראה ודאי אין לתמוה עלי ועל שכמותי, מפני שרובם אינם מכירים נושא זה כלל. אך התמיהה הגדולה עלי ועל שכמותי הינה מגדולת המורים אשר אנו נשענים עליהם, ששאלה זו ודאי עלתה אל פתחם, ומ"מ שבו אחור מלדון או לכה"פ מלהורות בה. וכי חכם וצדיק אנכי מהם, הלא בודאי טעמם ונימוקם עימם. ומי אנכי, נבזה ושפל אנשים, לעלות בחומה ולדון כנגדם. מאידך גיסא, כפי שיתבאר להלן, הראיות העומדות לפני עינינו בדבר חלזון זה אינן מראות לכאור' מקום לשני פנים, והדעת מכריעה בודאי שלפנינו חלזון התכלת וצבעו. ועל כן שבה התמיהה על המורים הנ"ל, למה יעלימו טעמם ויסתירוהו בסתר כנפיהם. וכי כך נמסרת התורה בישראל, בהעמדת הלכות פסוקות בלא לפרש טעמם, כ"ש בכהאי גוונא, דעבידי לאורייתא כדמיא לחוכא ואטלולא. אין בידי תשובה ברורה לשאלה זו, אין באפשרותי 'להיכנס לראשם' של מורי הוראה אלו, ואיני רשאי לענות בשמם של אחרים. מ"מ, טעמם העיקרי המצטייר בעיני הוא, כי להיות שנדון זה תלוי בפרטים רבים של הכרת המציאות, הן של החלזון הנדון והן של מציאות התכלת בזמן חז"ל, הרבה יש לחשוש כאן מן השגגה והטעות המצויים בכגון דא, שמא מה שנראה ברור לעינינו כעת, יתברר בעתיד כלא נכון או לא מוכרח (ובפרט, שחז"ל קשרו מציאת התכלת עם עיני הגאולה, וקשה לומר שקרה כן בעידן חשוכא דין).

כמו"כ, היות ונדון כזה לא נדון מלפנים בגדרי ההלכה, הרבה יישוב צריכים בבואנו להכריע הלכה בזה, וגם בזאת יש לחוש שמא מה שנראה לעינינו להכריע בהשקפה ראשונה יתברר בעתיד כלא נכון או לא מוכרח. ואשר על כן, אע"פ שאמרו אין לו לדיין אלא מה שענינו רואות, הלא הדברים ק"ו, אם לגבי מניעת עבירה אמרו מתון מתון ארבע מאה זוזי שויא, ק"ו בן בנו של ק"ו בכהאי גוונא דמיירי בחידוש גדול הנוגע לכלל האומה, שראוי ליתן מיתון גדול על ההוראה בזה אפילו יהיה כמה וכמה שנים. ואדהכי והכי יתבררו וייצרפו ויתלבנו הדברים ביני עמודי היכא דהוו יתבי רבנן וצורביהון. אם דברי אמת הם ומאת ה' היתה זאת, ודאי יהיו ניכרים ומתקבלים בין מבקשי ה' ויראיו, ואם לאו, ישתקעו, וכבוד התורה יוותר על מכונו.

כיון שכן הוא המצטייר בעיני ואקווה שאינני טועה בזה, ובאמרי תורה לא בסתר ניתנה, גמרתני בדרעתי לפרסם מאמר זה. ייכתבו הדברים עלי גליון וייבחנו תחת עיניהם של חכמים וסופרים. והיה, אם הנלע"ד אמת הוא, ואכן מצות התכלת בידינו, אזכה ואעשה סניף אל המזכים את הרבים. ואם לא, כל פטפוטי דאורייתא טבין.

*

מאמרים רבים נכתבו בנושא תכלת זו, אך אמנם מתייחד במעלתו מאמר זה. כי ראיתי שבהיות שלא ניתן לדון בנושא זה להלכה ללא שתקדם ידיעת מציאות החלזון וצבעו ודברי ימי התכלת לפרטיהם, נמצאו רבים מן העוסקים בענין זה נבוכים מאוד, כי עדיין לא יצא מאמר מקיף העוסק בביור פרטי המציאות הנודעים לנו והנצרכים כדי לדון בזיהויו. ואע"פ שברובי המאמרים שנתפרסמו הוזכרו רוב הפרטים, לא נמצאו שם אלו אלא שזורים ובאים תוך הראיות או הדין ודברים שסובבים נושא זה, כך שבלא עיון מעמיק יתקשה הקורא לקבל תמונה כוללת, עד שיקשה עליו לדון בענין כלל.

לפיכך ראיתי לחלק מאמר זה לשני חלקים. החלק הראשון סובב לתת ציור שלם על מהות החלזון וצבעו ועל דברי ימי התכלת מימי המקרא וחז"ל עד עתה, כך שאסיר בעז"ה את רובי המבוכות מעיקרם. והחלק השני בו אצא לדון כפי הנראה לעניות דעתי, אם יש בידוע לנו כדי להכריע ההלכה לחייב הטלת פתיל תכלת העשוי מן החלזון הנ"ל בציציותינו אם לא.

וזאת למודעי, כי מחפצי זה לתת ציור כולל, השתמשתי הרבה במקורות חיצוניים ובראיות שונות אשר אינם ראויים כ"כ לסמוך עליהם ולהכריע הלכה על פיהם. אכן כל אלו אינם אלא לעזר וסיוע בלבד, אבל בעיקרי הדברים הראויים לפענ"ד לדון מהם להלכתא לא סמכתי אלא במה שבררתי בו שראוי הוא להיסמך עליו בדיני התורה, וכאשר תחזינה עיני הקורא בחלק השני בעזה"ת.

חלק ראשון – רקע היסטורי

ההוכחות שלעניות דעתי אין אחריהן תשובה, המורות על החלזון הימי 'מורקס טרונוקולוס' (ארגמן קהה קוצים) כחלזון שהיו אבותינו צובעים ממנו תכלת לציצית ובגדי כהונה, נקבעו לפני כעשרים וחמש שנים לערך. עד לאותה העת היה זיהוי זה בגדר 'השערה קרובה אל הדעת', כהגדרת הגריא"ה הרצוג במאמרו 'התכלת בישראל'¹, אך עדיין ענן גדול של תהיות היה מעיב על זיהוי זה. שמא תאמר מהו זה שנתחדש אותה השעה, לשם כך יהיה עלי לספר בהשתלשלותו של המחקר אודות חלזון התכלת, היאך ומתי נשתלשל ועל ידי מי נשתלשל. אך אמנם הקדמה מוכרחת היא מה שלהלן.

א. התכלת והארגמן בזמן המקרא וחז"ל

ראשית כול יש לדעת, כי לא את צבע התכלת לבדו היו אבותינו מפיקים ממיני החלזונות, אלא אף את צבע הארגמן. ועם שאין זכר לזה בדברי רבותינו, אי אפשר לנו להכחיש דברי יוסף בן מתתיהו המעיד² כי הארגמן שבבגדי הכהונה נצבע מן החלזונות³.

- 1 נדפס בספר 'התכלת' להרב מ. בורשטיין. ושם עמ' 422.
- 2 קדמוניות היהודים ספר ג' פ"ז פסקה 7: "הארגמן (שבמשכן ובגדי כהונה, מרמז) על הים, יען כי הוא מאדם מדם הדגים". גם כל תרגומי התורה שבלע"ז מזמן חז"ל תרגמו ארגמן בכל מקום 'פורפור' והוא הבר הנצבע בחלזון, וכדלהלן.
- 3 הרמב"ם בפיה"מ כלאים ט כתב כי הארגמן נעשה מלא"ק (לכה בלשוננו), אכן בהל' כלי המקדש (פ"ח הי"ג) לא הזכיר מזה כלום ולא כתב אלא שהארגמן הוא צמר הצבוע אדום. ומלשוננו נראה שהעיקר הצריך לשיקרא הצמר ארגמן הוא צביעתו בצבע אדום, ואין נפ"מ ממה הוא מופק (וכן נראה דעתו לענין התכלת ואכמ"ל), ואשר על כן אפשר שמה שכתב בפיה"מ שהוא הצמר הצבוע בלא"ק, לא מפני שכך היו עושים אותו בזמן שביהמ"ק קיים, אלא מתוך שגוון הלכה האדומה זהו גוון הארגמן ראוי הצמר הנצבע בו להיקרא ארגמן. ובאמת, מהרבה ראשונים נראה שהארגמן אינו הצבוע בלא"ק, ואלו הם: הראב"ד בהלכות כלי המקדש פ"ח הי"ג, רש"י שכתב בפ"י התורה כי ארגמן הוא צמר צבוע בצבע ארגמן, ולא ציין לו שום לע"ז אע"פ שבגדי לכה אדומה היו מצויים בזמנו, וה"ה לערוך ערך יניכא שכתב שצבע הלכ"א הוא לכא המוזכר בגמ' חולין כח. ולא כתב עליו שהוא הארגמן נגם

אע"פ שאין זכר לדבר, קצת ראייה לדבר מצינו בספר יחזקאל (כו, ז). שם נאמר על צור הקדומה, "תכלת וארגמן מאיי אלישה היה מכסך", הרי ששייך הכתוב את ייצור התכלת והארגמן יחדיו אל יושבי חופי הים⁴. עוד בזמן חז"ל בעלי המשנה היו צבעי דם החלזון הצבעים הכי יפים והכי יציבים⁵ בתעשיית הטקסטיל, משכך היו מבוקשים ויקרים מאוד⁶. צבע הקלא

בערך לכא כ' פירשנו בערך יניכא ולא הוסיף], וכן הרד"ק בשרשיו שרש ארגמן כתב בשם י"א שהארגמן הוא הצבוע בלא"ק אך מלשונו נראה שלא תפס כן כעיקר. ומ"מ לא כתבתי כל זה אלא לתת ציור כולל על תעשיית הפורפור בזמן חז"ל, והיותר נראה מכלל הציור המצטייר מדברי הקדמונים שאף ארגמן של תורה בכלל הפורפור. אמנם באמת אין בכך שום נפ"מ, ואפשר שהצבע האדום של הפורפור אינו ארגמן של תורה, ועדיין תוכן המאמר בעינו עומד.

4 ממקרא זה יש להקשות על מ"ש בס' הזהר בכ"מ שהתכלת באה מחד נונא דאזיל בים כנרת שבחלק זבולון. ואם החלזון מן הכנרת הוא מדוע יצרו את התכלת באיי איטליה. אכן מ"מ כבר נתקשו מפרשי הזהר הרבה בפירוש דבריו אלו, שהרי בזבולון נאמר וירכתו על צידון וצידון אינה סמוכה לימה של טבריה אלא אל הים התיכון. ובגמ' מפורש שימה של טבריה בחלק נפתלי הוא. ועל כרחנו כמ"ש הרמ"ק, וכע"ז בלקתנ"ך האריז"ל, שאין כוונת הזהר באמרו ים כנרת אל ההוא ששוכן ע"י טבריה, אלא למידת המל' העומדת על כל הימים (יעוי' זהר ח"ב כג. בראש העמוד) ומבחינתה נמשך צבע התכלת דוקא. ומידה זו נטלו זבולון לחלקם אשר ע"כ קיבלו מן הים שבו חלק החלזון הזה. (ועוי' להלן הערה 47 שקהה הקוצים דוקא מצוי יותר בחלק זבולון.)

5 יש לציין שבשנת 1954 נמצא מדרום לנובוסיבירסק (ליד גבולות סין, מונגוליה וקזחסטן) אוכף גדול הצבוע בצבעי תכלת וארגמן המתוארך לפ"ד החוקרים לימי סוף בית ראשון או תחילת בית השני (שימור הבד לתקופה כה ארוכה נעשה ע"י כיסוי שכבת קרח שנוצרה מעליו). עם כל השנים שעברו, נשמר מראה הצבע כאילו נצבע אתמול.

6 מדברי חכמי אומות העולם העוסקים בחלזון זה ובצבעו עולה, כי על אף שהחלזונות עצמם לא היו נדירים, כיון שכמות נוזל הצבע המופרשת מן החלזון הינה מעטה מאוד, נזקקו לכמות עצומה של חלזונות כדי שיוכלו לצבוע בהם בדים (כיום, בתנאים מודרניים, נזקקים באגודת פתיל תכלת לכשבעה-שמונה חלזונות לצביעת פתיל תכלת אחד בלבד). רק עשירים מופלגים, בעיקר מלכים, היה ביכולתם ללבוש בגד שהוא כולו תכלת או ארגמן. וכן נזכר באסתר, בלבוש מלכות תכלת וחור וכו' ותכריך בוץ וארגמן.

אילן, הוא צמח האינדיגו⁷ אשר משמש עד היום באי אלו מקומות לצביעת בדים, אף הוא היה נחשב יפה ויציב מאוד⁸, אך עדיין לא הגיעו איכותו⁹ ומחירו¹⁰ לרמת התכלת המקורית. מדברי הסופר היוני קטזיוס¹¹ אשר חי בזמן החורבן, וכן מדברי הרומי פליניוס¹² אשר חי בזמן המשנה, המשבחים את ההודים על אומנותם הנפלאה בחיקוי גווני הפרפור ע"י צבעים צמחיים, נראה כי בא"י עדיין לא היה השימוש בצמח האינדיגו לחיקוי התכלת נפוץ, ואך באותה התקופה באה מהודו לאזור ארץ ישראל ידיעת השימוש בו לצביעה¹³.

קאיוס פליניוס, חוקר טבע והוגה דעות רומאי מתקופת המשנה, האריך בכמה מקומות בספריו לתאר את חיי החלזון, דרך צידתו, והצביעה לגווניה השונים. מדבריו¹⁴ עולה כי צבע הכונחיליה, אשר הוא כפי הנראה צבע התכלת¹⁵, כבר לא היה אופנתי בימיו, הרומאים העדיפו דוקא את הארגמן. אולי משום כך נחשבה

7 ערך ערך קלאילן. ר"ח, אצה"ג ב"ק צג.: שו"ת הגאונים גינצבורג ב' עמ' 333. נראה שהשם קלא אילן כולל את האסטיס גם כן, שכן הרמב"ם בפ"י המשנה מתרגם את האסטיס המוזכר כמה פעמים במשנה כני"ל בלשון ערבי, וכתב הרדב"ז בתשובה ח"ב סי' תרפ"ה שצבעו דומה לתכלת, ואכן אף צמח זה מפיק את צבע האינדיגו, אלא שכמות החומר הצובע שבו שוות ערך לאחד מחמשים חלקים שבצמח האינדיגו. ובפרט אי נימא כדברי הגרי"א הרצוג (שם, ב'התכלת' עמ' 402) שהוראת תיבת 'קלא' הינה עין התכלת, שא"כ יהא השם קלא אילן כולל כל מקור צמחי לצבע התכלת.

8 **ראוי לציין** כי לכל חכמי המחקר לא ידוע על אף מקור טבעי המפיק צבע כחול שיכול להתרכב עם בר חוץ מצמחים אלו והחלזון הנדון.

8 עי' גם ב"ק צג.:

9 כדאי' מנחות מב: ובר"מ ריש פ"ב מהל' ציצית.

10 מבואר ממה שהיו הרמאים משתמשים בקלא אילן לחיקוי התכלת בציצית כדאיתא ברש"י במדבר טו, מא.

11 הגרי"א הרצוג שם, ב'התכלת' עמ' 357.

12 הגרי"א הרצוג שם בשם פליניוס ועוד. ב'התכלת' עמ' 401.

13 השימוש באסטיס אמנם היה רווח, אך כנראה לצביעת משטחים כאבנים וקירות.

14 חקר הטבע ט, סה.

15 כך תרגם בראיות ש. בוכרט בספרו *Hierozoicon* על בעלי החיים בכה"ק, נדפס לראשונה לונדון 1663 (בתרגום פליניוס שאצלי מתוארת הכונחיליא שצבעה כחול ירוק דומה לים הרוגש). וראה להלן הערה 25.

התכלת אצלם כאחד מגווני ה'פורפור'¹⁶ (ארגמן¹⁷), ובספרי חכמיהם העוסקים בחלזון וצבעו נקראו בשם 'פורפור' החלזונות עצמם, הצבע היוצא מהם, ואף הבגדים היקרים הנצבעים בהם לגווניהם השונים¹⁸. גם במדרשים נמצא הרבה השם פורפור או פורפירא בשימושו האחרון, ומציין בגדי מלכות ושררה.

ב. גניזת התכלת והארגמן

הנחה רווחת היא, שהפסקת ייצור התכלת נגרמה על ידי הכחדת החלזון והיעלמותו ממקום צידתו. כך מצטייר בעיני רבים פירוש דברי המדרש רבה¹⁹, "ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת נגנז".

ואמנם יש להקשות על פירוש זה מדברי הרמב"ן על התורה²⁰ שכתב "ותכלת גם היום לא ירים איש ידו ללבוש חוץ ממלך גוים", הרי שעוד בזמן הרמב"ן

16 עד היום מציינת תיבת פורפור, בכמה שפות, לצבע אדום או סגול. ברוב השפות (ואולי בכלן) שמות הצבעים נגזרים מעצמים שונים. כמו בלה"ק 'אדום' הנגזר מדם 'ירוק' מירק 'צהוב' מזהב. ובלשוננו 'ורוד' מורד 'אפור' מאפר 'כחול' מכוחל וכו'. משך נראה ברור כי השימוש הראשון בתיבת פורפור הינה החלזון או הבדים הנצבעים בו. ושם הגוון פורפור נגזר מהם. אעפ"כ, בפרט, שימשה בלשונם תיבת פורפור לציין את הארגמן דווקא. ובאמת קרוב לשמוע כי אף בלה"ק הוא כן, וכדלהלן בהערה הבאה.

17 הרב אליהו טבגר ('והיה לכם לציצית', תשס"ז). מציע טעם לכך שבדברי חז"ל, כאשר נדונו חומרי טקסטיל המצויים בזמנם הוזכר הארגמן פעמים רבות, ואילו התכלת לא הוזכרה כלל, על אף שעוד בזמן הגמ' אמרו במנחות לט. שהיו כאלו שהלכו בגלימה שכולה תכלת. וזאת משום שכשם שבלשון הע"ז דאז נכלל התכלת בכלל מיני ה'פורפור', כך בלשון חכמים נכלל התכלת בכלל מיני הארגמן. שאף התכלת נחשבה אצלם למין ממיני הארגמן. והנה הראב"ד בהל' כלי המקדש כתב כי השם ארגמן מורה על ארג מב' מינים או מג' צבעים. ולדבריו "ל שמעיקר לשון תורה השם ארגמן כולל כמה גוונים וגוון התכלת בכללם, ומ"מ בפרטיות נתיחד התכלת בשם בפני עצמו (אולי מפני גונו הייחודי) ושאר הגוונים נקראו ארגמן סתם (והרי הושוו בידינו דעות הרמב"ם והראב"ד שם, ודוק).

18 כולל התכלת. כ"ה בירושלמי המובא בפי' הראב"ה לברכות (כה): "בין תכלת לכרתי, בין פורפורין ובין פריפינין". וכתב ע"ז הראב"ה: "והוא מעיל שקורין בלע"ז פורפירא". ובתרגום המכונה תרגום השבעים (עיי' לקמן הערה 25) תרגם במקום אחד את המילה תכלת הולו פורפור, והיינו שכולו פורפור. וכ"כ במוסף הערוך ערך פורפור.

19 במדבר יז, ה.

20 שמות כח, ב.

היתה התכלת מצויה, אלא שלא היו מורשים ההמון להשתמש בה. וכן מצינו בתשובת רב עמרם גאון²¹: "כשהיתה תכלת ביד ישראל", ומשמע שהיתה תכלת מצויה בעולם אלא שלא היתה ביד ישראל.

אשר על כן יותר נראה לפרש שהתכלת נגנז, היינו שהונחה ונשמרה בגנזי המלכים²² אשר, כפי המובא בגמ'²³ כבר בזמנם גזרה המלכות על השימוש בה. וכפי שמצינו בפירושו בספר החוקים הרומי 'קודקס יסטיניאנוס'²⁴ דין מוות לצובע פורפור שלא ברשות המלכות²⁵.

ונהנה נראה כי בזמן הגאונים היה עיקר ייצור הפורפור בצידון שבלבנון אשר נשתבחה מאוד בייצור הפורפור עוד בזמן המשנה. לפיכך היתה זו השערה קרובה אל הדעת כי ייצור הפורפור פסק עם הכיבוש הערבי בערך בשנת 683 לסה"נ, שאז אפשר שנשאו יוצרי הפורפור, אשר היו מאנשי מלכות רומי והכנסיה

21 גאוניקה עמ' 330.

22 יש מקום להביא ראיה לפירוש זה מן הספרי (וזאת הברכה שנד): "כי שפע ימים ינקו, זה ימה של חיפה שגנוז לצדיקים לעתיד לבוא וכו' שאין ספינה אוכרת בים הגדול וצרוור של כסף ושל זהב ואבנים טובות ומרגליות וכלי זכוכית וכל כלי חמדה שאין הים הגדול מקיאה לימה של חיפה. אמר רבי יוסי פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד אמרתי לו פרנסתך במה אמר לי מחלזון אמרתי לו וכי מצוי הוא אמר לי השמים שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות מקיפות אותו ואין לך אדם שהולך לשם שאין סממיות מכישות אותו ומת ונימק במקומו אמרתי ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעתיד לבא". הרי שצירף את החלזון עם שאר מיני עשירות שנטלו לעצמם אנשי המלכות שישבו אותה שעה בימה של חיפה כנודע, ועליו הוא אומר "שגנוז לצדיקים לעת"ל". (ונראה בעיני שאלו הסממיות אינם אלא רמז לסרדיוטי המלכות).

23 סנהדרין יב: ועוד.

24 'קודקס יסטיניאנוס' – ספר חוקים רומי. בחוק משנת 383 לסה"נ: "אין רשות לשום אדם פרטי לפרק את הפורפורה הפורה הן בתוך משי הן בתוך צמר. הנקרא בלאטה (ארגמן), אוקסיבלאטה (ארגמן נקי) וגם יקינטינא (תכלת). אם מישהו ימכור את הגיזה של המורקס הנ"ל שידע שממונו וראשו יעמדו לדין".

25 חשוב לציין כי הגם שאולי ניתן לדחות את תרגומו של בוכרט, הנ"ל הערה 15, המתרגם את ה'כונחיליה' של פליניוס כתכלת, אכן בגזרה זו נזכרה התכלת בפירוש, שכן גם תרגום השבעים גם יוספוס גם פילון, תרגמו תיבת תכלת בכל מקום 'יקינטינא'. וכ"כ בערוך ערך איירינון וערך טיינון בשם תרגום עקילס. יש בנותן טעם להוסיף כי התרגום המכונה תרגום השבעים יצא במקום אחד מן הכלל הזה, ותרגם את 'תכלת' כ'הולופורפור' (כולו פורפור).

הנוצרית, את סודות הפקת צבע הפורפור אלי קבר. אלא שמדברי הרמב"ן הנזכרים לעיל זקוקים אנו לומר שהיתה תכלת מצויה בזמנו אצל המלכויות או בידי הכנסייה הנוצרית²⁶. ואכן יש אומרים²⁷ כי הכנסייה הנוצרית היתה מייצרת פורפור אמתי בקונסטנטינופול, עד לנפילתה ביד המוסלמים לפני כחמש מאות וחמשים שנה בשנת 1453 לספה"נ.

כמו כן יש להוסיף מה שכתב הרדב"ז²⁸ כי "אפשר שעד היום הוא (החלזון) מצוי, אלא שאין הצבעים צריכים לו, שצבע הדומה לתכלת מצוי הרבה וצובעין אותו באופן אומנות שאינו עובר אפילו על ידי גיהוץ". סברא זו ניתנת להיאמר גם כלפי הארגמן, שצבע הדומה לארגמן, הוא צבע הלכה האדומה²⁹ (שאל"ק בלעז), הובא בערך בזמן הגמ'³⁰ מן המזרח הרחוק אל המזרח התיכון, ואף ממנו למדו לעשות צבע מעולה ומבוקש, מה שהפך באופן סופי את ייצור הפורפור לחסר כדאיות כלכלית. מסתבר מאוד שזה וזה גורם³¹.

ג. ראשית גילוי החלזון

דורות רבים לאחר שנשכח זכר הפורפור מן העולם מצא האנגלי טומס גייג (1637), שיש מיושבי אמריקה העתיקה שעדיין משתמשים בחלזונות לצביעה. אחריו, בשנת 1681 לסה"נ, מצא אנגלי אחר חלזון המפריש במיתתו נוזל לבנוני שנעשה לאחר מכן אדום כהה עד סגול. מציאה זו העירה כמה מחקרים שונים עד

26 יש שרצו לפרש דבריו "מלך גויים" על האפיפיור. אשר כידוע לובש גלימת ארגמן.

27 הגרי"א הרצוג, ב'התכלת' עמ' 371, ולא ידעתי מניין לו. אכן ראיתי כי הרבה מחוקרי ההיסטוריה דעתם כך, וקשה לומר שהרמב"ן הוא שהכריחם לזה. (אחר שכתבתי זה העירוני שבס' 'הארגמן' הנד' לאחרונה ע"י החוקר ד"ר זהר עמר כתב שהתיעוד האחרון מצביעת הפורפור הינו מלפני כתשע מאות שנה, ודעת ההיסטוריונים הנ"ל נובעת מכך שמאז עד כיבוש קונסטנטינופול לא ידועה סיבה להפסקת צביעת הפורפור.)

28 שו"ת ח"ב תרפ"ה.

29 עיין לעיל הערה 3.

30 נזכרה לפ"ד הערוך בחולין כח.

31 אפשר גם שהמוסלמים הביאו לא"י את הלכה ואת מלאכת הפקת צבעה, ונמצאו הסיבות הנ"ל אף קשורות זו בזו. ראה זהר עמר, 'כנימת הלכה במקורות היהודים', המעין מז, עמ' 35.

שקם הצרפתי לאקאז דוטיערס ופרסם בשנת 1858 מאמר מסכם שבו הציג את מחקריו במינים שונים של חלזונות מהמין 'פורפורה' ו'מורקס' של הזואולוגיה החדשה. ומסקנתו כי המינים 'פורפורה היימסטומא' (ארגמנית אדומת פה) 'מורקס ברנדריס' (ארגמון חד קוצים) ו'מורקס טרונקולוס' (ארגמון קהה קוצים) הינם בלא ספק מקור הפורפור העתיק. את קביעתו זו ביסס על סמך ספרי חכמי אומות העולם המתארים את צביעת הפורפור, אשר בהם נזכרו פרטים רבים על חיי החלזון, צורת מיניו השונים ודרכי צידתם – כל אלו מצביעים בבירור כי אכן לפנינו החלזון המבוקש.³²

32 תיאורים על החלזון נמצאים בספרי אריסטו ואחרים. מי שהרחיב בזה מאוד היה פליניוס שחי כאמור בזמן המשנה, בספרו 'חקר הטבע' ספר ט פרקים ס-סח. בין דבריו (יש לפני תרגום מלטינית של ד"ר מאיר שש, פורסם ב'ים' – קובץ לעניני ימאות של החבל הימי לישראל, 1962) הוא מזכיר כי חלזונות הפורפור נחבאות באמצע הקיץ כשלשים יום, באביב הינן מתחככות אשה ברעותה ומפרישות (לצורך הטלת הביצים) מעין שעווה כמו כוורות הדבורים, אך לא מסודרות כשלהם. באמצע גרונן נמצאת בלוטת הצבע, שם בתוך עורק לבן נמצא מעט מן הליחה היקרה. משתדלים לצודן בעודן חיות, שכן הן מקיאות עם נשמתן את הליחה (כע"ז בגמ' שבת עה. "כל כמה דאית ביה [בחלזון] נשמה, טפי ניחא ליה [למוציא את הדם מן החלזון] כי היכי דליציל צבעיה"). אורך לשונן הוא כשל אצבע, הן נוקבות ואוכלות חלזונות אחרים. ועוד. כל הנתונים האלו מתקיימים בבירור בחלזונות אלו, וכן אמר לי הרב אליהו טבגר (מר"י תורת חיים במוסקבה) שכך ראה בעיניו.

עוד כותב שם פליניוס, מין אחד של הפורפור נקרא בוקינום (חצוצרה) והוא יחסית קטן וצורתו כחצוצרה, פיו עגול ובקצהו חתוך. הוא נצמד רק לאבנים (ר"ל שאינו גדל ע"ג חול) ונאסף סביב לסלעים (מתאים בהחלט למין 'ארגמנית אדומת פה'). המין השני נקרא 'פורפור' אשר מקורו בולט ויש בו תעלה שדרכה עוברת הלשון, והיא מסומרת עד הסליל ויש לה שבעה זיזים מסביב. תיאור זה מתאים למינים 'ארגמון חד קוצים' ו'ארגמון קהה קוצים', אשר נקרא שמם פורפור בלשון יון **עד היום הזה**.

כמו כן, באזור צור העתיקה נמצאו בקרבת החוף גבעות ענק של מאות מליוני קונכיות ממינים אלו. חלקן, שנותרו שלמות, נמצאו שבורות באזור בלוטת הצבע (הגר"א הרצוג, שם עמ' 422, וביתר פירוט ב'התכלת' עמ' 264; וראה שם כל הפרק ממצאים ארכיאולוגיים מרובים מאוד, אינני יודע מהו היחס ההלכתי לממצאים כאלו, אך ודאי לא ניתן לפוטרם כלאחר יד).

ציטוטים נוספים מדברי קדמוני או"ה (תרגום מדויק מאוד) אשר כולם מתקיימים בחלזון הפורפור, יעוי' בנספח לספר לולאות תכלת לר' שלמה טייטלבוים.

אכן, מאחר שהקדמונים כרכו יחדיו את התכלת והארגמן וקראו את שמם פורפור, רוב העוסקים בענין זה כלל לא ידעו ולא עלה על דעתם שהתכלת המקראית גם היא נכללת תחת שם זה. מתוך כך לא טרח אי מי לציין או לבדוק את חלוקת החלזונות לתכלת וארגמן, וכולם לא ציינו אלא שהקדמונים היו מוציאים את צבעי הפורפור מהמינים הנ"ל. החוקר הראשון שעמד על כך שאף התכלת היא בכלל הפורפור, ואף יצר חלוקה בין מיני התכלת למיני הארגמן, היה אלכסנדר דדקינד, ראש המוזאון הקיסרי של קדמוניות מצרים בווינה, אשר הסיק בשנת 1898 כי אדומת הפה וחד הקוצים, אשר צבעם נוטה הרבה לאדום, שימשו להפקת הארגמן, ואילו קהה הקוצים, אשר צבעו נוטה במידה הגונה לכחול הוא שהיה חלזון התכלת.³³ מסקנה זו היא המוסכמת על אנשי המחקר עד היום.³⁴

כל הנ"ל הם הפרטים שעמדו לפני החוקרים הנוכרים במאמר. לגבי דידן יש להוסיף כמה פרטים הנוכרים בדברי חז"ל: א. מ"ש בכמה מקומות שהחלזון מצוי בפרט בחלקו של זבולון מסולמה של צור ועד חיפה, וכן הוא בחלזון קהה הקוצים כדלהלן הערה 47. ב. המבואר מגמ' דשבת עה. שהחלזון מת ע"י שפוצעים אותו להוציא דמו. ג. המבואר שם שניתן להוציא דמו אף לאחר שמת. ד. המבואר שם שעדיף להוציא דמו בעודו חי (כנ"ל בדברי פליניוס). ה. המוכח משם שאין הדם שעושים ממנו הצבע דם חיותו של החלזון אלא שהוא מפקד פקיד, וכמ"ש התוס' שם בשם ר"ת.

עוד יש להוסיף לגבי דידן, כי צבע אוכף הצמר הצבוע בתכלת וארגמן, שהזכרתי לעיל הערה 5, נבדק כימית והוברר כי רכיביו הינם רכיבי דם חלזונות הפורפור.

כמו"כ נתגלה במערות מורבעת אשר במדבר יהודה אריג צמר צבוע תכלת המתוארך לזמן חז"ל, וגם הוא נבדק ונמצאו רכיביו מרכיבי מין הפורפור 'מורקס טרונקולוס'.

33 הגרי"א הרצוג, שם עמ' 419.

34 מאז נעשו ע"י חוקרים שונים בדיקות נוספות, אשר כולן כאחת מאששות מסקנה זו, כי הטרונקולוס אכן הינו היחיד מבין החלזונות הללו שלו צבע כחול נקי (אינדיגו), אם שהוא מעורב גם בברומאינדיגו (צבע הברנדריס-חד הקוצים) הנוטה לאדום. לגבינו אין כ"כ נפקותא בזה, כי נראה לעינינו שצבע הבד הנצבע ע"י הטרונקולוס הינו כאינדיגו נקי. וכדלהלן.

ד. ערעורי הגרי"א הרצוג

היות שלא רבים מבין הרבנים נותנים את עיונם בחקר עתיקות האומות, לפיכך נותרו מחקרים אלו משך זמן רב בידי מי שאינם בני ברית. הרב הראשון שירד לחקור בזה אחר החוקרים היה הגרי"א הרצוג (לימים הרה"ר הראשון של מדינת ישראל), אשר אף עמד בענין זה בקשר מכתבים עם דדקינד הנזכר ועם מומחים בתחומים שונים הקשורים למחקר זה.

והנה, אף על פי ש"רחוק הדבר לומר שהחלזון של תכלת לא זה החלזון הנקרא מורקס טרונוקולוס" כלשונו³⁵, שדי ביה הגרי"א נרגא רבה. מהפרדה כימית של צבע הטרונוקולוס הוברר, שיש בדם חלזון זה, לבד מן היסוד הכחול שבו (אינדיגו), גם יסוד אדום (ברום), שסופו לתת אל הבגד הנצבע בדם חלזון זה גוון סגול. ומתוך שידענו כי התכלת של ציצית כחולה היא כעין הרקיע, הרי שכנראה הופק צבע התכלת ממין חלזון אחר³⁶, ומתוך הדחק נצטרך לומר כי הקדמונים שסיפרו על חיי חלזונות הפורפור לא סיפרו אלא על החלזונות שמתוכם אשר צבעו בהם את הארגמן, ואילו את חלזון התכלת השליכו אחר גוום. או שמא כתבו אף על חלזון התכלת, אלא שלא בא לידינו.

על אף פקפוק גדול זה לא מלאו לבו של הגרי"א הרצוג לדחות את זיהויו של הטרונוקולוס כחלזון של תכלת, שהרי שמא היה בידי הקדמונים ידיעה על פרטי מין של הטרונוקולוס הנותנים צבע כחול נקי ללא ברום, גם ייתכן שהיה בידם תחבולה לבטל מן הצבע את החומר שנותן בו גוון סגול ולהשאירו כחול. אך מכיון שלפי דעתו אף הסימנים המובאים בגמ'³⁷ על חלזון התכלת, האומרים כי גופו דומה לים והוא עולה אחת לשבעים שנה, אינם מתישבים בחלזון הטרונוקולוס, דחהו³⁸.

35 שם עמ' 421.

36 שם עמ' 422.

37 מנחות מד.

38 שם עמ' 423.

לפיכך ביקש הגרי"א לאמץ מסקנת חוקר קדום, אשר לא שמע מימיו על חקר החלזונות הנ"ל, ורצה לזהות את חלזון התכלת עם מין ממיני הינטינה (סגולית) אשר לו הפרשה כחולה. סימוכין לזיהוי זה, שכן הינטינה הינה החלזון היחיד הידוע לנו שנרתיקו כחול סגול, וזה מתאים לדברי חז"ל שגופו דומה לים. כמו"כ מצא הגרי"א סימוכין לזה במה שנדיר למוצאו על החוף, יען הוא חי בלב ים ורק לעתים רחוקות ייפלט ממנו, והרי זה כעין עולה אחת לשבועים שנה. זיהויו של הגרי"א הרצוג הינו בעייתי וקשה מאוד, ואף הוא עצמו עמד בדבריו על כמה מן הבעיות שבו. אך משני טעמים אינני חפץ לדון בו כלל: א. במשך שנים רבות נעשו ניסויים שונים ע"י מומחים בתחום הצביעה לצבוע בדים בהפרשת הינטינה, ומסקנתם שלא ניתן להפיק ממנו צבע שיכול להתרכב בכד. ב. הראיות שנתחדשו בשנים האחרונות מכריחות שלא כרעורי הגרי"א, ומראות בבירור כי חלזון התכלת הינו אכן הטרונקולוס. ובזה שכנו אל הנושא אשר פתחנו בו. מהו זה שנתחדש בשנים האחרונות אשר הכריע את הכף לטובת הטרונקולוס ואשר לא היה ידוע מקדם.

ה. ההכרעה לצד הטרונקולוס ויישוב קושיות הגרי"א

ובכן, כבר הזכרנו כי שדיית הנרגא אשר גרמה להגרי"א הרצוג לסגת בו מזיהוי המורקס טרונקולוס היתה בעיית הצבע הסגול היוצא ממנו, בעוד שאנו מבקשים צבע כחול כצבעו של האינדיגו³⁹. אילו היה צבעו של הטרונקולוס אינדיגו נקי, לא היה ניתן בשום פנים לסגת מזיהויו, שכן ידענו בבירור כי היו הקדמונים משתמשים בטרונקולוס לצבעי הפורפור. וידענו גם כי צבע התכלת היה נחשב אצלם אף הוא כפורפורה⁴⁰, והרי הטרונקולוס לפנינו והוא צובע תכלת.

39 במנחות מב: מבואר כי אי אפשר להבדיל בין צבע התכלת לקלא אילן אלא בעמידות הצבע.
40 מכתבי פליניוס ומהחוק הרומי הנזכר בהערות 24-25. אכן אליבא דאמת איננו זקוקים לידיעה זו, שאף התכלת היתה בכלל הפורפור, כדי להוכיח שהטרונקולוס הוא חלזון התכלת. וכדלהלן בח"ב.

זהו אשר התחדש בשנים האחרונות. בניגוד לחוקרים הנזכרים שלא בדקו בעיקר אלא את חומר הגלם, היא ההפרשה היוצאת מן החלזון, ומצאו שהצבע היוצא ממנו הינו סגול, החל פרופ' א. אלסנר, אשר נכנס לנושא התכלת לבקשת חסידי רדזין, בניסויים מעשיים לצבוע צמר בדם חלזונות הפורפור⁴¹. בניסיונות אלו הוסר הערפל הגדול אשר העיב על זיהוי הטרונקולוס, שכן כשעלה בידו לצבוע נתברר, כי על אף שההפרשה היוצאת מחלזון זה הינה בעיקר סגולה, עם תהליך הצביעה עצמו קל מאוד להופכה לכחולה ככחלות האינדיגו ממש, ולא עוד, אלא שלהשאירה בגוון סגול צריכים שמירה⁴². והיות שברור שלא נעלמה ידיעה זו מן הצובעים הקדמונים שצבעו בחלזון זה משך אלפי שנים, הרי שבהכרח כי חלזון התכלת הוא זה ואין מקום לכאן' לדחיית זיהוי זה.

אחר שהוכחנו כי המורקס טרונקולוס הינו אכן חלזון התכלת, נותר לנו לידע היאך הוא מתיישב עם דברי הגמ' במנחות אשר משם דחה הגר"א הרצוג את הטרונקולוס. והנה יישובים רבים נאמרו בזה, יימצאו למבקשיהם בדברי העוסקים בענין תכלת זו. מ"מ, שלא להניח דבר זה בקושיא, אכתוב את הנלע"ד בזה.

לשון הברייתא המובאת בגמ' הנ"ל כך היא: "ת"ר חלזון זה גופו דומה לים וברייתו דומה לדג ועולה אחת לשבעים שנה ובדמו צובעין תכלת לפיכך דמיו יקרים"

נ"ל כי תהיה זו שגגה לומר שהברייתא באה לתת סימנים בחלזון למבקשיו באחרית הימים. לבד ממה שאין זה אלא ניחוש שאינו מתקבל כ"כ על הדעת,

41 כדי להרכיב את דם החלזון על הצמר צריכים לתהליך מורכב אשר לא נזכר ממנו כמעט בדברי הקדמונים, קרוב לוודאי שהיה זה סוד שמור אצל בעלי המלאכה דאז. ניסיונות נוספים נעשו כדי לשחזר את צביעת התכלת והארגמן באופן שצבעו בימי קדם, ואכן עלתה הצביעה בין בתכלת ובין בארגמן.

מן הראוי להעיר שמן הניסיונות הנ"ל יצא גוון אינדיגו גם בשימוש בכלים שאינם חשופים ממש לאור השמש, וכן אמר לי הר"ר שלמה טייטלבוים (מח"ס לולאות תכלת) אשר ניסה את הצביעה בעצמו (ושלא כפי שטוען הפרופ' צבי קורן).

42 ראה 'התכלת', עמ' 299 והלאה.

כל הנתונים הללו סתומים מאוד ואפשר לפרשם בכמה אנפי, ומשכך אינם ראויים להינתן כסימנים. שהרי "דומה לים" כולל גוונים רבים מאוד של כחול וירוק, וכמו"כ אפשר לפרש דומה לים על צורה גלית וכדו'. הוא הדין כלפי "ברייתו דומה לדג", אם נפרש ברייתו כפרש"י שפירשו, תבנית דיוקנו, הרי דגים רבים יש וצורתם שונה זו מזו. ושמא ברייתו הינה יצירתו, או חיתו. גם העלייה "אחת לשבעים שנה" שנזכרה בו קשה לדעת מהי, עלייה אל החוף, אל פני המים, או שמא אל רשתות הדייגים. ואולי ירמוז על ריבוי מחזורי של החלזונות הללו.

בהכרח אנו זקוקים לומר כי הברייתא דיברה על תכונות ידועות של החלזון אשר היה מצוי בימיהם, הגורמות, כולן או חלקן, ליקרות דמיו, או ליקרות דמי הצמר הנצבע בו. ולא יקשה בעיניך א"כ מאי אתא לאשמעינן, שכל מעיין אשר עיניו בראשו יראה שברייתא זו הובאה כדברי אגדה ולא כדי ללמוד ממנה איזו הלכה. והענין אשר חפצו רז"ל לרמוז בזה נעלם, כרגיל בשאר דברי אגדה. (כך נראה לפענ"ד יותר מתיישב בלשון הברייתא. אמנם החפץ בכ"א לומר שאלו דברי הלכה, יוכל לפרש שהברייתא באה לפסול חלזונות אחרים שכרגיל לא צובעים בדמם תכלת ומ"מ ניתן להפיק מהם תכלת. ואלו, כפי הידוע לנו מן החלזונות ששימשו לצביעה באותם הימים, שאר מיני הפורפור שאין מתקיימות בהם תכונות אלו, וכדלהלן. אכן בעיני זהו דוחק גדול).

והנה כאשר החלזון נמצא בבית גידולו הטבעי קשה להבחין בינו לבין אבני הים המכוסים כמותו באצות ובשאר יצורים ימיים דקים. וכך אפשר לפרש את "גופו דומה לים" וכפי שפרש"י דהיינו מראה גופו⁴³ (והגרי"א הרצוג שהתקשה בזה לא ראה את הטרונקולוס רק ימים רבים לאחר שיצא מן המים ויבש)⁴⁴.

43 ופירוש חיבת "ים" י"ל, כמו כמים לים מכסים, דהיינו קרקע הים. והיותר נראה לי שר"ל דומה לים, והיינו לסביבת גידולו.

44 וברש"י חולין פט. נראה שפירש גופו דומה לים, שדמו דומה לים, ור"ל החומר הצובע.

גם "ברייתו דומה לדג" שפרש"י מתיישבת הרבה עם חלזון זה, שכן הצד השווה בדיוקן הדגים הוא שיש להם ראש וזנב, וכך נראה חלזון זה. אמנם לענ"ד הוזקק רש"י לפרש כן מפני שיטתו⁴⁵ שחלזון התכלת יוצא מן המים בעודו חי ומשריץ ביבשה, אך לראשונים שפליגי עליו בזה⁴⁶ יתפרש כפשוטו, שכל חיותו במים בלבד היא, כדג. וכ"נ דעת הרמב"ם שלא הזכיר בחלזון זה אלא "והוא דג".

ומ"ש "ועולה אחת לשבעים שנה" יתבאר כשנדע את טבע מיני הפורפור השונים, כי המין הנקרא 'פורפורה היימסטומא' אשר שימש בעיקר לייצור הארגמן נצמד לסלעי החוף במים רדודים, ובעתים ידועים ניתן ללקטו מעל גבי הסלעים. אך את הטרונוקולוס נדיר יותר למצוא ע"ג סלעים, שכן עיקר חיותו על גבי קרקע סלעית במים עמוקים יותר, מעומק של כמטר ומחצה ומעלה⁴⁷. ולפיכך היו נזקקים בהכרח לצודו בתחבולות עודו במים⁴⁸, מה שהוסיף ליקרות דמיו.

45 סנהדרין צא. וכע"ז בב"מ סא: ומגילה ו..

46 הרמ"ה בסנהדרין שם. גם מדברי הראשונים שהקשו בשבת עה. למה לא יתחייב המוציא את החלזון מהמים משום נטילת נשמה, נראה שסברו כי החלזון אינו חי מחוץ למים, ושלא כפי העולה מדברי רש"י הנ"ל. גם הרמב"ם נראה דפליג ארש"י, שכן לפ"ד רש"י פירוש מ"ש "עולה אחת לע' שנה", עולה ליבשה ומשריץ, ואילו הרמב"ם כשהביא ברייתא זו לא כתב אלא "והוא דג שדומה עינו לעין הים ובים המלח הוא מצוי", ותו לא מיד.

47 אגב דרכנו, בזה מבואר למה עיקר מציאות החלזון בא"י הינה בחלקו של זבולון דווקא. וזו יען קרקע הים באזורים הדרומיים מן הכרמל חולית היא ואינה ראויה לחיותו של חלזון זה.

48 בזה מבואר מש"כ רש"י שבת עד: על צייד חלזון, כי החלזון מין דג שעולה אחת לשבעים שנה, ומאי שיאטיה. ולהנ"ל ניחא, שרש"י רצה לבאר מפני מה זקוקים כלל לצודו, הלא אינו אלא תולעת המחוסרת צידה. וע"כ פירש שעלייתו אינה אלא א' לע' שנה, ועל כן מן ההכרח לצודו עודו במים. ושמא יש לפרש כן דברי הרמב"ם, שלא הזכיר תנאי זה של עולה אחת לע' שנה ורק כתב שבימים המלוחים הוא מצוי.

חלק שני – הנדון ההלכתי

הנה הדין הפשוט הוא כי בהמצא החלזון וצבעו ודאי נשוב לזכות ולהתחייב במצות התכלת. שהרי לא פסקה מצוה זו אלא מפני הכורח (עיין מ"ש לעיל ח"א פ"ב), ולא נמצא בשום מקום מחז"ל או מן הראשונים דבר וחצי דבר שבאיזה זמן מהזמנים נפטרנו ממצווה זו. אדרבה, הרי"ף והרא"ש שהשמיטו מדיניהם מה שלא נוהג בימינו האריכו לפרט דיני התכלת, ואע"ג שכבר בזמנם לא היתה התכלת מצויה, הרי שסברו כי ייתכן שנמצא תכלת בזה"ז ונתחייב בו.

ובמדרש במדבר רבה (שלח יז, ה): "ועשו להם, תעשה ולא מן העשוי, שלא יוציא מן נימין ויעשה מהן אלא מצוה להביא לבן ותכלת ויעשה, אימתי כשהי' תכלת ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת נגנז". הרי להדיא שאין הפטור אלא פטור אונס מפני שאין לנו תכלת ותו לא.

אכן בשעה שאנו באים לחדש את צביעת התכלת, יש לעיין מהו הנדרש כדי לברר את מין החלזון. והנה לכאורה יש להביא ראיה ממה שפסק הרמב"ם (ריש פ"ב מהל' ציצית) בתיאור החלזון "והוא דג"⁴⁹ שדומה עינו לעין הים ודמו שחור⁵⁰

49 דג בלשון הראשונים כולל כל שחיתו במים (ויותר מכך המציא לי א"א בספר לשון לימודים לרמח"ל, 'הדג סרטן'), ועי' לעיל ח"א פ"ה. ובהכרח יש לפרש כן ברמב"ם, שהרי בגמ' מבואר שאין החלזון אלא 'דומה' לדג. אכן יש להקשות מדברי הרמב"ם פ"ב מהל' מא"ס שחילק בין דג לשרץ המים. וא"כ לכאור' היה ראוי החלזון להיכלל בכלל שרץ המים. ולפוד' י"ל שלא חילק כן, אלא התם שסתם דגים ושרץ המים נתחלקו באזהרותיהם, אבל בסתם לישנו לא חילק כן. ועוד יש ליישב לכאור' בא"א ואכמ"ל. וצ"ע.

50 הנלענ"ד ברור שהרמב"ם הוציא מש"כ "ובים המלח הוא מצוי" ממ"ש בברייתא "ועולה אחת לשבעים שנה", וכן"ל בערה 48. והוציא מש"כ "ודמו שחור כדיו" מהמשך הברייתא "ובדמו צובעין תכלת". שכן נודע שבלשון חז"ל והראשונים שחור הינו כל שהוא כהה, וא"כ פ'י שחור כדיו היינו כהה בשיעור שאפשר לצבוע ממנו.

ובזה מיושב ביותר מה שהקשו רבים, מאין נפקא להרמב"ם סימנים אלו (ויש שכתבו שהוא מאריסטו, ואלו דברי הבל לענ"ד, שלא הזכיר הרמב"ם בספר היד מה שאינו מתבאר מהכתובים ומחז"ל), ולהנ"ל באו דבריו כמין חומר. שהרי ד' דברים נשנו בחלזון. א. גופו דומה לים. ב. ברייתו דומה לדג. ג. עולה אחת לע' שנה. ד. בדמו צובעים תכלת. והיינו ממש

כדיו ובים המלח הוא מצוי", שראה בתיאור זה נפ"מ להלכה, והיא שלכשימצא יצור ימי העונה על הסימנים הללו נתחייב להטיל בציצית תכלת הצבועה בדמו. ובפירושו כתב כן המהרי"ל בשו"ת החדשות סי' ה' (לגבי ציצית בטלית של פשתן), ז"ל: "סברא הוא, שמא יחזור דבר לקלולו (דהיינו שתחזור מציאות התכלת וישוב חשש שעטנו מחמת קלא אילן וכסות לילה), כ"ש למ"ש סמ"ג דאותו דג חלזון הוא בים המלח וכתב סימנים, בקל היה לעשות תכלת". הרי להדיא שסבר כי ראוי לסמוך על סימני הרמב"ם המובאים בסמ"ג כדי להשיב מצוה זו לקדמותה.

והנה מתוך שלושת הסימנים הנזכרים בדברי הרמב"ם, שני סימנים אינם מספיקים כלל להוות ראיה ודאית שבעליהם הוא חלזון התכלת. שהרי, כפי מש"כ לעיל (ח"א פ"ה), "דומה עינו לעין הים" היא הגדרה מאוד רחבה, ומיני דגים רבים מאוד יכולים להיכלל בה. וכמו"כ לגבי הסימן "בים המלח הוא מצוי", שהלא רוב מיני הדגים מצויים בימות המלוחים. הרי שרק התנאי שיהיה דמו שחור כדיו – אשר אפשר לצבוע בו תכלת⁵¹, הינו תנאי שיכול להוות סימן על היות בעליו החלזון שצבעו בו אבותינו את התכלת, ומשום שמציאות דם כזה הינה נדירה מאוד ומעולם לא שמענו שישנה אלא בחלזון זה.

(ובלא"ה ראוי לומר לכאור', שאם ימצא דג העונה לסימנים הנ"ל, כל שלא תימצא בו קושיא הסותרת בנינו, די בזה כדי להתחייב בהטלת פתיל תכלת הנצבע בו לכה"פ מדין ספק, וככל ספק דאורייתא. אכן יל"ע בזה מכמה פנים ואכמ"ל.)

אכן בחלזון דידן, לא לבד שמתקיימים בו תנאי הר"מ והסמ"ג בהידור, וכנ"ל בח"א פ"ה, אלא שנראה כי יש בידיעותינו די כדי להכריע שחלזון זה הינו בגדר ודאי גמור לכל דיני התורה, החלזון שהיו אבותינו צובעים בו תכלת לציצית ובגדי כהונה, וכדלהלן.

ד' הסימנים שכתב הרמב"ם. א. והוא דג (- ברייתו דומה לדג. ועי' לעיל ח"א פ"ה). ב. שדומה עינו לעין הים (- גופו דומה לים). ג. ודמו שחור כדיו (- בדמו צובעים תכלת). ד. ובים המלח הוא מצוי (- ועולה אחת לע' שנה. וכנ"ל).

שתי ידיעות עולות, בבירור הראוי להכריע בו הלכה, מתוך הנזכר בחלק הראשון: ידיעה א. דמו של הטרונקולוס צובע כעין התכלת; ידיעה ב. הטרונקולוס היה משמש לצביעה בזמן חז"ל.

והראיות הברורות לשתי הנחות אלו כדלהלן.

הידיעה הראשונה, כי גוון הצבע של הטרונקולוס הינו אכן גוון צבע התכלת בדיוק, עולה מן המבואר בגמ' שגוון התכלת והקלא אילן הינם שוים עד שא"א להבחין ביניהם כלל. והנה הגאונים והערך זיהו את הקלא אילן בצמחים המשמשים עד היום הזה לצביעה וגונם ידוע ונקרא אינדיגו, והוא הוא גוון צבע הטרונקולוס⁵².

הידיעה השנייה, שהטרונקולוס היה משמש לצביעה בזמן חז"ל, עולה מפירוט רב של תיאור החלזונות ע"י חכמי או"ה שמזמן הבית והלאה וכן מן הקצת שנודע לנו מחז"ל ושאר ראיות כאשר הארכתי בהערה 32. תוקף חלק מהסימנים הנזכרים שם הינם לכאור' כסימנים מובהקים, וכ"ש צירוף כל הסימנים האלו יחד. וקיי"ל דסימנים מובהקים דאורייתא, שמתירים על פיהם אשה לשוק, ומשיבים על פיהם אבדה אפילו לרמאי⁵³.

52 אע"פ שאין הגאונים והערך זקוקים לדידי ולדכוותי, באמת דבריהם מוכרחים. שכן הרוצה שלא לסמוך על דבריהם ולחשוש גם לזיהוי הקלא אילן יצטרך לומר כי ישנם בתוך הצבעים הטבעיים הראויים להתרכב בכד ב' גוונים של צבע כעין הרקיע, אשר לכל אחד יש ב' מקורות – צמח וחלזון. האחד הוא גוון התכלת ולא נודע לנו ממקורותיו כלל, לא מן הצמח ולא מן החלזון. והגוון השני, שנודע לנו, הינו דבר אחר. יש לזכור, כי הצבע הכחול נדיר מאוד בבריאה, ובדברי כל חכמי המחקר מאז ימות עולם הכותבים על תועליות הנבראים לא ידוע כלל על שום מקור טבעי לצבע טקסטיל כחול חוץ מן הצמחים הנ"ל והחלזון הנדון. והרי זו חששא הגרועה בהרבה מחששא דב' יוסף בן שמעון, וכדלהלן.

53 כתבתי כן, שלא יאמר האומר כי חכמי או"ה דין רמאים להם. והאמת שגם לאיזה שיטות שאין מחזירים אבידה לרמאי אפי' בסימנים מובהקים, אין זה מפני שחיישינן שמה מכרסו הוא ממציא את הסימנים. שהרי לא חיישינן שמה נביא היודע לנחש בסימנים הוא. אלא דחיישינן שמה הזדמן לו להכיר את האבדה ביד בעליה בסימניה, ואף נודע לו שאבדה. וא"כ כל זה אינו ענין לנדון דידן כלל.

נמצא לפנינו מופת שלם – אבותינו צבעו בדמו של הטרונקולוס + הצבע הנצבע בדמו של הטרונקולוס הינו תכלת = הרי שאבותינו צבעו תכלת בדמו של הטרונקולוס.

והנה, למרות הכרחו של זיהוי זה, ישנם עיקשים החפצים לדחותו באמרם שמא נמצאו ב' מיני תכלת: התכלת הנעשית מן הטרונקולוס היא אשר צבעו ממנה תכלת לבגדי המלכים ובעלי השררה ופסולה היא לציצית, ותכלת מחלזון אחר היא שהיו צובעים ממנה לציצית.

נחבונן עתה האם ניתן לקבל טענה זו. הטוען כך יהיה מוכרח להניח, ללא שום מקור, הנחה הנוגדת כל הגיון, ושאינה יכולה להתקבל על הדעת, ולומר שהיו ידועים בזמן חז"ל ב' חלזונות שגון צבעם תכלת, וצבעם של שניהם איכותי מאוד ויקר מאוד. שמשום מה, האחד כשר והוא נעלם מעיני כל חי. והשני פסול וממנו לבד דיברו כל חכמי או"ה הקדמונים שתיארו את המציאות הידועה בימיהם⁵⁴.

כשנחבונן, אי קבלת הנחה זו אינה 'הגיון' בלבד, אלא שלפי דעת חז"ל ראוי לדחותה בשתי ידיים. שכן חששו של המתעקש הנ"ל, שמא ישנם ב' חלזונות הצובעים תכלת, משני טעמים גרועה היא מן החשש שמא ישנם שני יוסף בן שמעון דרים בעיר אחת, שמתירים אשת איש לשוק ולא חיישינן לכך.

הטעם הא' לגריעות חשש זה מחשש שני יב"ש, שהרי שני יוסף בן שמעון הוא מקרה מצוי, שגם יוסף וגם שמעון שמות מצויים הם, אלא שרחוק הוא שיהיו שניהם בעיר אחת ולא ייודע על כך. אך כאן, לא לבד שרחוק הדבר שיהיו ב' יצורים ימיים שונים הדרים בחלקו של זבולון עם תכונה כזו של צביעת תכלת בדמם ולא ייודע על כך, אלא שמהיכי תיתי כלל לומר שישנם ב' יצורים עם תכונה נדירה כל כך.

54 והריני טוען עוד, וכי תכלת האמורה בפרשת תרומה ובפרשת שלח לענין ציצית ובגדי כהונה נכתבה באופן שונה מתכלת האמורה בישעיה יחזקאל ואסתר לענין בגדי מלכות? ועוד, שבתוספתא דמנחות פ"ט אמרו כי תכלת אינה כשרה אלא מן החלזון, ולא הגבילו אותה לחלזון מסוים, הרי שכל צבע תכלת היוצא מן החלזונות שהיה ידוע בימיהם כשר לציצית. (וגם שטענתם נסתרת מספרי או"ה כנ"ל הערה 40.)

והטעם השני, שאפילו תימא שישנם ב' יצורים כאלו, אין טעם לומר שהאחד כשר והשני פסול.

הרי לפנינו, שהראיות המכריעות לצדו של הטרונקולוס הינן מוצקות מאוד מאוד ואין עליהן תשובה לכאן. משכך, כשנעמיד במשקל את הראיות למול הקושיות שמדברי חז"ל ומן הראשונים⁵⁵, יש ביד הראיות להכריע את הכף ביד חזקה. שכן כל הקושיות מדברי חז"ל והראשונים ישנן בתשובה המתקבלת על הדעת, משא"כ בראיות. ואשר על כן, גם אם נצטרך לפרש את דברי חז"ל והראשונים שלא כפי העולה במושכל ראשון, יכריחו אותנו הראיות לפרש כן, וכאשר אנו עושים תמיד במו"מ של הגמ'⁵⁶.

55 בענייני לא מצאתי קושיות מדברי חז"ל אלא מן הברייתא שאמרו בו שהוא עולה אחת לע' שנה, וכבר כתבתי מזה בח"א פ"ה, וממ"ש בזהר שהחלזון מקורו ביים כנרת, וכתבתי בזה לעיל הערה 4. ובדברי הראשונים לא מצאתי אלא למש"כ רש"י כי החלזון עולה ליבשה וכדלהלן. ולמש"כ רש"י בשבת עה. שפירש מ"ש שם הפוצע חלזון, דוחקו בידו כדי שיצא דמו. ובחלזון דידן פציעתו בכלי והוצאת דמו (בדרך כלל) ע"י חיתוך חלק מבשרו. אבל הדבר פשוט שאין כוונת רש"י שם אלא לפרש הטעם שיהא בפציעה משום דישה, ולזה פירש שדוחקו בידו כדי שיצא דמו, וה"ה אם שובר קונכייתו בכלי כדי שיוכל אח"כ להוציא דמו. ואין שום טעם לומר דרש"י סבר שדווקא כך היא דרך פציעתו.

56 נוסף על כך, שיטתם של הדוחים את זיהוי חלזון הטרונקולוס היא, שבהמצאת אותו החלזון הנעלם, נוכל להטיל אל בורו את כל הקושיות אשר על הטרונקולוס. דהיינו שנאמר שחלזון ההוא הוא דג ממש כמו שמשמע לשון הר"מ, והוא עולה להרים א' לע' שנה, ונמצא בכנרת שהיא בחלקו של זבולון, ואין לו קונכיה (כדמשמע ברש"י שהו' בהערה הקודמת), ודמו ממש שחור כדיו וכו' – ודא עקא, שאינם נפטרים בהמצאה זו מקושיות רבות אחרות. שמשלשון הגמ' משמע שאינו דג ממש, וכן מבואר ברש"י במקום; גם שמן הרמב"ם שכ' שהחלזון מצוי ביים המלח משמע שאינו עולה להרים; וברש"י (חולין פט). מבואר שדמו כחול כעין הים ודלא כהרמב"ם; והזהר הנ"ל קשה מן המקרא ומן הגמ' ורובי המדרשים כנ"ל הערה 4, וכו'.

אמנם אמת שניתן, אם נרצה, לתרץ קושיות אלו ואחרות. אבל נמצינו למדים שבין כך ובין כך לא נוכל לפרש את כל דברי חז"ל והראשונים כפי מושכלנו הראשון. וא"כ מה טעם יש בדרך העיקשות הזו, להמציא מן האופל חלזון נוסף אשר לא שמענו עליו מעולם.

ברם, מצאנו דבר אחד בדברי רש"י שאי אפשר ליישבו עם החלזון הנדון. והוא מ"ש כי החלזון עולה ליבשה ומשריץ שם. אכן כבר ציינתי בהערה 46 כי רוב הראשונים פליגי עליו בזה, והדין הפשוט בכל דיני התורה דאית לן למיזל בתר רובא, וכ"ש בדאוריתא שהולכים אחר המחמיר. ואין לדיין אלא מה שעניו רואות.

אכן, מאחר וקדמנו מעשה בשנת תר"ן שרצה האדמו"ר מרדזין לחדש התכלת ע"י דג הדיונון, ביקשתי הרבה לדעת מפני מה לא הסכימו עמו גדולי הדור ההוא, שמא סברו הם מאיזה טעם שאינו ראוי להשיב עטרת מצוה זו. אך כל שעלה בחכתי הוא, כי נראה שהם לא הסכימו כלל לזיהויו ואף לא מצאו טעם להתווכח עמו. והנגלות לנו ולבנינו **עד עולם** לעשות את כל דברי התורה.